

Р.М. Кавалёва (Мінск, БДУ)

СІСТЭМНЫЯ І НЕСІСТЭМНЫЯ КАРЦІНЫ СВЕТУ Ў ДЗІЦЯЧЫМ ФАЛЬКЛОРЫ

Як нельга звесці да адзінай карціны свету ўвесь фальклор, так немагчыма прадставіць агульную карціну свету для ўсяго дзіцячага фальклору: яна жанрава стракатая. Кожны жанр у адпаведнасці са сваёй функцыяй, г.зн. прызначэннем, мае ўласную мадэль рэальнасці, якая палягае ў аснове яго карціны свету. Гэтая карціна можа быць дастаткова поўнай, выразнай, добра скампанаванай, як у калыханках, фрагментарнай, як у забаўлянках, пазначанай асобнымі штрыхамі, як у дражнілках, багата або сціпла насычанай дэталімі рэальнага і міфалагічнага свету. У любым выпадку жанравая карціна свету не прамое адлюстраванне рэчаіснасці, а апасродкаванае, створанае комплексам мастацкіх сродкаў і прыёмаў, уласцівых таму ці іншаму жанру.

Ілюзія рэальнасці — адзін жанравы полюс дзіцячага фальклору, суцэльная фантастыка, якая не мае кропак судакранання з рэчаіснасцю, — другі, а паміж імі шэраг іншых жанравых карцін свету, якім нават цяжка даць азначэнне. Мы называем карціны свету дзіцячага фальклору *альтэрыяльнымі* (лац. *alteritas* 'іншае'). Маецца на ўвазе, што яны якасна розныя, не тоесныя адна адной, незалежныя, множныя, сістэмныя і несістэмныя. Прыклад сістэмнай карціны свету знаходзім у калыханках, несістэмнай — у лічылках.

Рэзанансная карціна свету ў калыханках. Калыханкі можна аналізаваць па-рознаму. Напрыклад, як мастацкія творы. Тады мы сфакусіруем увагу на іх паэтыцы — кампазіцыі, сродках стварэння вобразаў і г.д. А можна разглядаць у кантэксце народнай культуры, больш дакладна — народнай педагогікі, культуры выхавання. Тады мы акцэнтуюем такую рэпрэзентатыўную для культуры каштоўнасць, як дзіцянё, немаўлятка. У апошнім выпадку вельмі дарэчы зрабіць аб'ектам аналізу карціну свету. Пытанне ў тым, што гэта за карціна, на якой мадэлі грунтуецца, якія яе суб'ектна-аб'ектныя параметры, сістэмная яна або хаатычная і г.д. Асобная праблема — азначэнне, найбольш адпаведнае сутнасці карціны.

Назваць карціну свету ў калыханках — значыць зразумець яе гуманістычны пафас, з'яву новую ў параўнанні з культурай даземляробчай

эпохі. Мы назвалі яе *рэзананснай* (лац. Resonans «які адгукаецца»), таму што ўсе персанажы сваімі дзеяннямі адгукаюцца на жаданне маці забяспечыць дзіцяці ціхае засыпанне і доўгі спакойны сон. Да яе паслуг Сон, Дрымота, гулі, куры, ночка, вецер, зайчык, коцік, ваўчок і інш.

Карціна свету ў мацярынскіх песнях сістэмнага тыпу з жорстка цэнтраванай структурай. Яе ядро складае дваадзіны вобраз — дзіця ў калысцы і маці, што, спяваючы, яго люляе. Схематычна яе можна прадставіць у выглядзе паўсферы без... і свая прастора (хатняя) — чужая прастора (знешняя). Гэта функцыянальна аднародны, камфортны для пераходу дзіцяці ад нядрэмнасці да сну кантынуум. Ён рэзаніруе з размераным пагойдваннем калыскі, персанажы ўключаюцца ў хвалепадобны рух, але не ад цэнтра да перыферыі, а наадварот, ад перыферыі да цэнтра. Такім чынам, гарызантальная праекцыя паўсферы ўяўляе сабой канцэнтрычныя акружнасці — хвалі, маркіраваныя адпаведнымі персанажамі. «Хваля», як ужо гаварылася, вектарна скіравана да цэнтра. Дадзеная мадэль — той семантычны і формаўтваральны механізм, які надае карціне свету ў калыханках сістэмнасць, а сукупнасці вобразаў — персанажаў гамагенную (аднародную) функцыянальнасць. Уся яна ўвасоблены ў вобразах лагацэнтрызм маналагічнай ісціны: персанажы і птушкі, міфалагічныя істоты і жывёлы не маюць іншага прызначэння, як клапаціцца разам з маці аб дзіцяці, забяспечваць яму бяспечны спачын, начны спакой і сон. Маці — той агульны семантычны «назоўнік» у калыханках, з якім функцыянальна рэзаніруюць «лічнікі», іншыя персанажы і істоты.

Унікальнасць карціны свету ў калыханках палягае ў наступным:

- 1) яна дынамічна канкрэтная (вектары скіраваны да цэнтра);
- 2) структурна ўстойлівая (трымаецца на ўладзе цэнтра);
- 3) функцыянальна аднародная (усе персанажы заклапочаны тым самым, што і маці, — даць дзіцяці сон);
- 4) семантычна акрэсленая, бо беларуская народная педагогіка была скіравана на ранняе фарміраванне спрыяльнай для развіцця дзіцяці карціны свету. Будзем лічыць гэта своеасаблівай магіяй пажадання.

Радыяльна-канцэнтрычная прастора вакол хаты цалкам абжытая сям’ёй і соцыумам у яго вясковай, сялянскай версіі. Адсюль такія, заканамерныя прасторавыя дэталі, як *вёска* (сяло), *агарод*, *сенажаць*.

Гарызанталь знешняй прасторы абведзена лесам, лугам, рэчкай, а вертыкаль уводзіцца праз сонца, дождж, вецер. Адсюль вынікае, што карціна свету ў калыханках марфалагічна карэспандуе з першаснай візуальнай прамадэллю «сваёй» прасторы, уласцівай часу запачаткавання земляробчай цывілізацыі, калі рэчка, лес, луг пераходзілі з вобласці «чужога» і адносіліся да «свайго». Гэтае прысваенне прасторы вакол паселішча земляробаў адгукнулася ў той форме сувязі паміж цэнтрам і перыферыяй, якая прадстаўлена ў карціне свету калыханак. Вылучаюцца тры тыпы руху:

1. Маятнікавы цэнтрабежна-цэнтраімклівы, уласцівы кату, які, куды б не адыходзіў, заўсёды вяртаецца дахаты, да дзіцяці;

2. Уласна цэнтраімклівы, уласцівы астатнім функцыянальна аднародным персанажам, якія імкнуцца «ліквідаваць недахоп», калі параўноўваць калыханкі з марфалогіяй казкі, апісанай У.Я. Пропам. У дадзеным выпадку дзіцяці не хапае сну, і яно гэты сон атрымае, напрыклад, ад зайчыка, які яго прыносіць у белай хустцы;

3. Нулявы, звязаны з асобай маці каля калыскі з яе люлямі і баямі, просьбамі-заклінаннямі «ля коціка варката, на малютку сон-драмата» [1, с. 74], «цішай, коцік, не бурчы» [1, с. 75], «спі, сыночак міленькі, галубочак сізенькі» [1, с. 66].

Матчына люлянне — містычны рухавік хвалепадобнай мадэлі свету ў калыханках. Шэраг змястоўных вектараў звязвае міфалагічных персанажаў з домам дзіцяці. Менавіта яго дом абіраюць сваім начлегам такія патрэбныя для бацькоў сон з драмой.

Ідучы па лузе (дальні круг прасторы), яны вырашаюць: «Заначуем у Цімошачкі, // Ё Цімошачкі і ў Вуллічкі, // Будзем мы ў іх начаваці // І дзіцятка калыхаці» [1, с. 61].

Іншыя носьбіты цэнтраімклівага руху — міфалагізаваныя прыродныя стыхіі: сыночка «буйны вецер пакалыша», «пчоланька прынясе мёду», «дробны дожджык напоіць» [1, с. 62]. Паказальна, што ўсе яны дубліруюць функцыі бацькоў.

Да гэтага моманту мы гаварылі аб сувязі цэнтральнай аксіялагічнай структуры хата-дзіця-маці з далнім знешнім кругам. Але бліжэйшы круг ні вектарна, ні функцыянальна не адрозніваецца ад дальняга, акрамя толькі таго, што агульная сэнсавая канструкцыя недахопу ў дзіцяці сну тут як бы «набухае» вынікам у плане ліквідацыі недахопу. Усё бліжэй да дому міфалагічныя прадвеснікі: «Ходзіць сон каля акон, // А дрымота каля плота» [1, с. 89].

Эстафету забеспячэння сну прыймаюць жывёлы, птушкі. Інварыянтная мадэль з катом уключае наступныя часткі. Першая частка — экспазіцыйная. Коцік даволі далёка ад хаты быццам бы выконвае абрад загування: «Ходзіць кот па сенажаці, // Кліча сон ён да дзіцяці. // Ой, сонечку-галубоч(ы)ку, // Прыспі маю Ганулеч(ы)ку» [1, с. 68]. Другая частка — маніфестацыйная: «хадзіў каток (певень) па капусце (па сяле) — насіў сончык (сон, дзяцей сон) у белай хусце (у кашале) [1, с. 68–69]. Фінальная — перадача сну дзіцяці: «Усенькім дзецям прадаваў, А Ганульцы дарма даў» [1, с. 69].

Арнітаморфныя нянькі або пераносчыкі сну — гулі і куры «ў чырвоных ботах»: «Ешце, куркі, піце, Андрэйку прыспіце». Для карціны свету, як бачым, важнай з’яўляецца функцыянальна-эстэтычная, а не аб’ектыўная сутнасць фактаў, падзей, птушак, жывёл. Цалкам магчыма, што куры-гулі — арнітаморфная іпастась самага сну, бо яны прылятаюць з пэўнай мэтай: «А-а, люлі-люлі, // Прыляцелі гулі, // Селі яны ў люлі, // Сталі яны гуркатаці, // Дзяціну калыхаці» [1, с. 160].

Знешні свет сугучна гаворыць з цэнтрам на мове матчынай патрэбнасці — забяспечыць дзіцяці сон. Сінкрэтычны хранатоп пазбаўлены

імпульсаў прасторавай адчужанасці хатняга свету ад знешняга, чалавечага ад міфалагічнага і жывёльнага. Часткі карціны арганізуюцца згодна з камплементарным прынцыпам (лац. Complementum «папаўненне, дапаўненне»). Яны падыходзяць адна да адной як ключ да замка. Патлумачым сказанае на прыкладзе вобраза зайцаў.

Семантыка зайцаў, якія прыносяць дзяцей, сведчыць аб першапачатковай нерасчлененай цэласнасці свету: «Ходзіць зайчык па капусце, // Носіць дзеці ў белай хустцы. // А катора пісне, // То на землю цісне» [1, с. 169].

Адсюль вытокі рэдукаванага ўяўлення, што дзяцей знаходзяць у капусце. Натуральна, што і надалей зайцы захоўваюць сувязь з бацькамі, прыбгаюць і пытаюцца: «Ці спіць ваша дзевачка, // Дзевачка-прыпевачка?» [1, с. 168].

Стасункі *зайчык* — *хлопчык* структурна тоесны стасункам *коцік* — *хлопчык* і *бабка* (пупавязніца, пупарэзніца, павітуха) — *дзіцянё*. Бабка рытуальна абдорвае малога, тое ж робіць клапатлівы кот. Зайчык, здаецца, павінен паводзіць сябе такім самым чынам, аднак выступае ён у ролі няпамятлівай «бабкі». У адрозненне ад ката ён не аддае знойдзеныя рэчы (у лесе паясок, пад ліпкай скрыпку, пад грушкай падушку) хлопчыку, каб той крэпка спаў, таму лейтматывам гучыць заклік: «Трэба зайчыка паймаці, // Да паясочак (скрыпачку, падушку) адабраці // І хлопчыку аддаці, — // Стане хлопчык спаці» [1, с. 168]. І пазітыўны варыянт з катом, і негатыўны з няпамятлівым зайцам у рэшце рэшт адналькава, як высвятляецца, падыходзяць да сітуацыі, яны у аднолькавай ступені — выніковыя.

Адзінае небяспечнае месца знаходзіцца якраз у хаце — гэта край пасцелі, дзе неасцярожнае дзіця быццам бы падпільнае ваўчок, схопіць за бачок і аднясе з хаты да сябе ў лясок. Шэранькі ваўчок, па сутнасці, вобраз-функцыя, а не рэальная небяспека. Дом і лес, дзе жыве малы ваўчок, проціпастаўлены па гукавай атрыбутыцы: *ціхі* (дом) — *шумны* (лес), дзе лісцікі шумяць, дзіцяці спаць не дадуць. Вобраз ваўчка — увасабленне функцыі выхавальніка, якому трэба, каб дзіця засвоіла, што самае лепшае і бяспечнае месца каля сцяны. Большасць калыханак з матывам краю ложка наогул абыходзіцца без ваўчка. У іх акцэнтуюцца рэальныя наступствы падзення з краю на падлогу: «крэпка, крэпка ўдарышся», «галовачку разаб'еш», «ручку, ножку расшыбеш» [1, с. 172].

Улада цэнтра і матчынага жадання забяспечыць дзіцяняці сон настолькі моцная, што ўсе часткі карціны свету рэзанансна адгукаюцца ім. Ствараецца ўражанне, што міфалагічных і анімалістычных персанажаў нясе да цэнтра (хаты, плота, агароджы, вакна, калыскі) на хвалі матчынай волі, закліку, просьбы. Гэта з'яўляецца падставай вызначыць карціну свету ў калыханках як рэзанансную і разглядаць як увасаблены ўзор паняцця *ісцінадабро*.

Калейдаскапічная карціна свету ў лічылках. Галоўная функцыя лічылак — арганізацыйна-размеркавальная. Гэта кароткія вершаваныя творы

апавадальнага характару, скіраваныя на структураванне дзіцячай групы, вызначэнне таго, хто будзе жмурыцца, лавіць, падаваць і г.д. Напрыклад: «Вусэль, жыта сей, // Андрэй, жыта вей, // Паўлюк, сып у люк, // Антось, жыта нось, // Мікалай, падавай» [2, с. 244].

Лічылкі рытмічна скампанаваны, маюць выразную рыфмоўку, іх мастацкія дэталі і вобразы — добра вядомыя жывёлы, птушкі, расліны, з’явы прыроды, прадметы культуры, рэчы і рэчывы, ландшафтныя элементы і г.д. Аднак спалучэнне суб’ектаў, прадметаў, з’яў з прэдыкатамі ў выказваннях такое, што мастацкі свет лічылак стварае эффект пераблытанасці, амаль як у небыліцах. Агульная карціна свету паўстае ў выглядзе неўпарадкаваных між сабой фрагментаў, пазбаўленых жыццёвага зместу, і пакідае ўражанне наўмыснага хаосу. Вось, напрыклад, фрагмент з мышкай, дзе рэальнымі з’яўляюцца суб’ект і дзеянне, астатняе — мастацкая фантазія: «Бегла мышка по таку // У чырвоным кабатку, // Ела сахар і мядок, // Выйдзі, маленькі дзядок» [2, с. 244]. Або малюнак з асколкаў: «Булка, цыбулка, нітка, // Іголка, хрэсць» [2, с. 244].

Што ж у такім выпадку з’яўляецца цэнтрам, які звязвае ў цэлае разрозненыя, фрагментаваныя часткі калейдаскапічнай неструктураванай карціны свету ў лічылках? І ці ёсць ён, гэты цэнтр? Ёсць. Цэнтр — гульцы, якія падчас прамаўлення лічылкі становяцца яе словам, сімвалізуючы герояў, прэдыкатна-акалічнасныя абставіны і тым самым пераводзячы фантазійны фрагмент карціны свету ва ўмоўна-рэальны кантэкст. Умоўны таму, што гульцы не ператвараюцца ў персанажаў, а рэальны таму, што яны дзейнічаюць адпаведна гульніваму заданню, пазначанаму лічылкаваму слову. Патлумачым на прыкладзе. Возьмем групу лічылак, дзе нехта Х выходзіць з тумана. Ім могуць быць розныя асобы і персаніфіканы: вожык, лётчык, месяц, немец, хлопчык. Замена Х на канкрэтную фігуру захоўвае сітуацыйную рэальнасць карціны, але адразу структуіруе групу дзяцей адпаведна словам лічылкі. Адзін гулец сімвалізуе дзеянне «выйшаў», другі — суб’ект дзеяння — «вожыка», «лётчыка» і г.д., трэці — прасторавы прыназоўнік «із», чацвёрты — «туман». Такім чынам, гульцы становяцца не проста ўмоўнымі носьбітамі фрагмента карціны свету, а уласна кажучы, самім фрагментам, застаючыся разам з тым самім сабой, тымі, якія будуць дзейнічаць, выбіраць, выходзіць, заставацца, аб’ядноўвацца і г.д. Але для гэтага ім патрэбны сігнал, які зыходзіць з фрагмента. У дадзеным выпадку ім з’яўляецца рэч — ножык. І не мае значэння, хто яго *выняў із кармана*: ён пабуджальны сімвал. Рэальны лічыльшчык сімвалічна будзе рабіць тое ж, што і ножык: «*Буду рэзаць, буду біць*», гаворыць ён. Мэта — атрымаць ад гульца адказ на пытанне: «З кім астанешся дружыць?» [2, с. 244].

Знакавым можа быць любое апошняе слова. У адным выпадку яно шляхам атаясамлівання фрагмента карціны і рэальнай сітуацыі вызваляе гульца ад ролі: «Жаба прыгала, скакала, // Чуць у балота не папала. // Раз, два, тры — // Гэта будзеш ты» [2, с. 246].

Тут гулец і жаба тоесныя по прыкмеце становішча — абодва не папалі: адна ў балота, другі, магчыма, на ролю таго, хто павінет вадзіць.

Па другой версіі жаба трапляе ў іншае месца, і тады замест жабы з'яўляецца новы аб'ект, з якім атаясамліваецца гулец: «Жаба прыгала, скакала, // Да ў балота не папала, // А папала ў царскі дом, // Дзе радзіўся чорт з хвостом» [2, с. 246].

Пазначым тры характарыстычныя рысы калейдаскапічнай карціны свету ў лічылках:

1. Кожная частка фрагмента прынцыпова падвоеная. Ролю люстра выконвае група гульцаў на чале з лічылышчыкам. Гулец, на якога падае тое ці іншае слова лічылкі, тым самым становіцца слоўным знакам фрагмента, атаясамліваецца з ім.

2. Сама карціна свету ў лічылках фрагментарная, неструктураваная, а значыць, і несістэмная. Прасторава-часавыя катэгорыі ў ёй пазбаўлены сэнсу. Мы не можам нават прыблізна пазначыць верх, ніз, цэнтр, перыферыю, бо карціна свету ў лічылках не мае агульнага сюжэту. Яе змест — кожны раз праява формы асобнага калейдаскапічнага фрагмента, бо час лічылак, як і лірычных песень, выканальніцкі. За апошнім гукам лічылкі гульцы адмаўляюцца ад яе і пераходзяць у сферу ўласна гульні, якая не мае дачынення да той карціны, што мільганула і знікла.

3. Карціна свету ў лічылках нагадвае краіну, дзе, гаворачы словамі паэта М.Забалоцкага, «нет готовых форм, где все разъято, смешано, разбито», сувязі самыя адвольныя, якасці фантастычныя, дзеянні неадпаведныя, пазбаўленыя здаровага сэнсу, а побач нешта звычайнае, натуральнае, цалкам магчымае, знаёмае. Спалучэнне крайне суб'ектыўнага з крайне аб'ектыўным — вобраз існавання лічылкавай карціны свету, незавершанай, стракатай, часам бессэнсавай накіраванай футурыстычнай, як у творах В.Кручоных, В.Хлебнікава і пад., і таму *маргінальнай* у дачыненні іншых карцін: у літаральным сэнсе слова — перыферыйнай, пагранічнай.

ЛІТАРАТУРА

1. Дзіцячы фальклор / склад. Г.А. Барташэвіч, В.І. Ялатаў. — Мінск, 1972.
2. Дзіцячы фальклор: зб. матэрыялаў / рэд. кал. У. А. Васілевіч (наук. рэд.) [і інш.]. — Мінск, 2006.